

23. Internment of Ukrainians in Canada 1914 – 1920 [Електронний ресурс] / InfoUkes: An Internet Information Resource about Ukraine and Ukrainians. – Режим доступу: <http://www.infoukes.com/history/internment/>
24. Debates of the Senate / Official report (Hansard). – Volume 142. – № 100. – 1st Session. – 38th Parliament. – 25 November, 2005. – P. 2231-2234. [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://www.parl.gc.ca>.
25. An Act to acknowledge that persons of Ukrainian origin were interned in Canada during the First World War and to provide for recognition of this event / Statutes of Canada. – Chapter 52. – 25 November, 2005. – 3 p.
26. Acknowledging our past to built our future / Agreement-in-principle between the Government of Canada and the Ukrainian Canadian Community. – 24 August, 2005. – 3 p.
27. Парламент Манітоби підтримав українців // Гомін України. – 2007. – 16 листоп.

УДК 323.12"1919"

*Лазарович М. В., Чернівецький національний
університет ім. Ю. Федьковича*

АНТИЄВРЕЙСЬКИЙ ПОГРОМНИЙ РУХ В УКРАЇНІ У 1919 РОЦІ

Прослідковано інтенсивність розвитку антиєврейського погромного руху в Україні впродовж 1919 р. Визначено основні сили, причетні до його здійснення, та місцевості найбільших проявів. З'ясовано наслідки погромницьких дій.

Прослежена интенсивность развития антиеврейского погромного движения в Украине на протяжении 1919 г. Определены основные силы, причастные к его совершению, и местности крупнейших проявлений. Выяснено последствия погромных действий.

Intensity of development of the anti-Jewish pogrom movement in Ukraine during 1919 is tracked. Are certain the basic forces involved in its fulfilment, and district of the largest displays. It is found out consequences of pogrom actions.

Єврейські погроми були неодмінним атрибутом національного життя Російської імперії ще з ХІХ ст. Їх використовували як покарання, приміром, за надмірну, на думку царату, політичну активність певних єврейських верств, чи засіб «випуску пари» для знедоленого російського суспільства. Однак, у порівняно спокійні імперські часи власті, володіючи потужним апаратом примусу, могли будь-коли це знущання припинити або, за «потреби», активізувати.

Ситуація кардинально змінилася з початком революції 1917 – 1921 рр., коли дбайливо виплеканий царатом антисемітський рух та переконання, що єврейські погроми сходять із рук безкарно, дали свої плоди. Особливо це проявилось в Україні, де проживала більшість євреїв. Причетними до їхнього переслідування були представники різних влад і політичних сил, які тоді діяли в Наддніпрянщині. Найряснішим на погроми став 1919 р., коли анархія, спричинена агресією російських більшовиків, сягнула свого апогею. Українська влада, яку в той час представляла Директорія УНР, виявилася безсилою зарадити лихові. Не встигнувши навіть як слід сформувати уряд, вона під ворожим натиском уже в перші дні лютого змушена була залишити Київ, відступаючи на захід. Її армія, втративши надії на забезпечення взуттям, теплим одягом, ліками тощо, все більше деморалізувалася, окремі вояки в пошуках їжі вдавалися до грабежів. Територія, на яку номінально поширювалася влада Директорії, нею не контролювалася.

Проблема антиєврейського погромного руху в Україні у 1919 р. ще не повною мірою знайшла своє відображення у вітчизняній і зарубіжній історіографії, відтак стане об'єктом даної статті. Її основні завданнями такі: прослідкувати інтенсивність розвитку антиєврейського погромного руху; визначити основні сили, причетні до його здійснення, та місцевості найбільших проявів; з'ясувати наслідки погромницьких дій.

Серед сучасних досліджень обраної тематики слід відзначити як праці вітчизняних науковців – В. Савченка, В. Сергійчука, В. Солдатенка, так і з діаспори та зарубіжних – Т. Гунчака, В. Косика, Д. Тарасюка. Окремі аспекти проблеми висвітлено в студіях В. Гриневич та Л. Гриневич, Г. Костирченка, С. Литвина та ін. Головним джерелом дослідження стали матеріали ЦДАВОВУ України, опубліковані документи.

Антисемітські погроми здійснювалися в Україні, як правило, під прапором «боротьби проти жидівського більшовизму» [19, 30]. За час перебування Директорії УНР в Києві Єврейський національний секретаріат зареєстрував бл. 60 погромів. Найчастіше вони відбувалися на залізничних станціях, де євреїв висаджували з потягів, грабували, били, а нерідко і вбивали [20]. Чимало неприємностей населенню, насамперед єврейському, завдавали окремі повстанські загони. Зокрема, в «ексцесах» у Бахмачі й Борзні на Чернігівщині «особливо відзначився» отаман Є. Ангел [19, 29]. Його колега О. Козир-Зірка зі своїм загоном усю першу пол. січня 1919 р. тероризував єврейське населення Овруча та його околиць, результатом чого стали до 80 убитих євреїв, десятки згвалтованих єврейських дівчат, до 1200 розгромлених

будинків, повальні грабунки [7, 36 – 42]. Там само і тим же в січні займалися й «хлопці» отамана Кожур-Журка [18, 87].

Жорстокими були й погроми, які, за словами єврейських представників, у перші місяці 1919 р. здійснювали в різних містах і містечках загоми під керівництвом «офіційних начальників українських правительствених військ» [19, 29]. Хоча насправді, як згодом установила слідча комісія, це були «недисципліновані й неорганізовані маси озброєних людей» [7, 14]. Так, у ході «карної експедиції проти большевизму» масові грабунки, знущання й розстріли єврейського населення у Бердичеві й Житомирі вчинили загоми отамана О. Палієнка, який заявив, що він уповноважений Директорією «навести порядок» у цих містах. У Бердичеві впродовж 5 – 10 січня 17 осіб було вбито, 40 поранено і кілька сотень побито і пограбовано [19, 19]. В Житомирі з 8 до 13 січня жертвами стали 53 убитих, 19 поранених і сотні побитих і пограбованих [7, 28]. Згодом виявилося, що згадані погроми були спровоковані чорносотенцями [22, 7]. Про це самі євреї повідомили Головному отаманові С. Петлюрі.

Подібна ситуація склалася в Житомирі й 22 – 26 березня, коли збурені чутками про те, що нібито «жиди» зарізали під час перебування радянських військ у місті 1700 християн [7, 89], українські козаки вдалося до погрому. Ситуацію ускладнив той факт, що одночасно з регулярними військами до Житомира вступив і повстанський загін із Черняхівської волості, серед особового складу котрого відчувалися погромні настрої [7, 93]. У результаті, загальне число жертв склало понад 300 осіб, чимало отримали поранення [7, 91]. Ситуацію вдалося виправити завдяки С. Петлюрі. Прибувши 23 березня до Житомира, він за допомогою польової жандармерії та юнацької школи навів порядок [19, 66].

Значні кровопролиття відбулися в містах Проскурові й Фельштині. Їх організатором був командир Бригади запорозьких козаків отаман І. Семосенко. На думку В. Косика, Проскурівський погром був спровокований міським більшовицьким ревкомом, який підняв повстання проти української національної влади у місті й хотів його поширити на Жмеринку, куди прибула з Вінниці Директорія. Ревком Проскурова мав намір захопити Директорію [9].

Достеменно невідомо, коли отаман Семосенко довідався про підготовку повстання в Проскурові. По крайній мірі його прибуття з бригадою до міста 6 лютого [20] не віщувало нічого лихого. Воголошенні, текст якого він того ж дня надіслав до місцевої типографії для надрукування, йшлося про те, що отаман Семосенко бере на себе обов'язки начальника гарнізону й у якості такого забороняє в місті всякі самовільні збори і мітинги. Він попереджав, що всяка агітація

проти існуючої влади буде каратися за законами воєнного часу. Також були заборонені усякі заклики до погромів, а їхнім ініціаторам загрожував розстріл на місці. Тоді ж Семосенко повідомив міську Думу про перебрання обов'язків начальника гарнізону та про те, що має намір переслідувати будь-якого порушника порядку і вже навіть на одній зі станцій розстріляв козацького офіцера за спробу грабувати. Прихильно він поставився до заступника голови центрального бюро квартальної охорони міста Шенкмана, якому пообіцяв забезпечити охорону зброєю і сприяти їй у запобіганні погромів [16, 210 – 211].

Незважаючи на серйозне застереження отамана Семосенка щодо можливих антивладних виступів, а також прибуття до Проскурова вслід за Запорізькою бригадою 3-го гайдамацького полку, змовники від повстання не відмовилися і розпочали його вранці 15 лютого. Насамперед вони захопили пошту і телеграф, заарештували коменданта міста, залучили на свій бік частину збільшовичених солдатів із 15-го Білгородського і 8-го Подільського полків [16, 213]. На цьому успіхи повстанців завершилися: не зумівши роззброїти військові частини, вірні Директорії, та залучитися підтримкою населення [9] вони були приречені.

Тим часом відділи Самосенка, ліквідувавши повстання, розстріляли більшість його організаторів, серед яких була якась кількість євреїв. Ліквідація повстання переросла у погром [9]. Упродовж трьох із половиною годин [20] було вбито від 1200 до 1500 євреїв і поранено понад 600 [19, 30; 16, 236]. Організовану різню зумів припинити лише головнокомандувач фронтом О. Шаповал, який, дізнавшись про безчинства, віддав відповідний наказ [16, 217 – 218; 19, 30]. Проте, як засвідчують джерела [16, 220, 224, 225], окремі випадки вбивств єврейського населення траплялися й у наступні два дні, 16 і 17 лютого.

Більшовицьке повстання відбулося й у містечку Фельштині під Проскуровом, тому отаман Семосенко, вважаючи, що воно повинне мати такі ж наслідки, як і проскурівське, відправив вояків і туди. Лише після тривалих умовлянь на засіданні міської Думи він погодився їх відкликати назад [16, 222]. Однак, рішення виявилось запізнлим, оскільки впродовж кількох годин 16 лютого у містечку було вбито 485 євреїв і ще 180 поранено [16, 244]. Згодом, за результатами розслідування спеціальної комісії, отамана І. Семосенка було розстріляно.

Трохи більше, ніж через тиждень, антисемітські ексцеси сталися на Волині. 25 лютого військові коменданти м. Дубно, Дубенського і Кременецького пов. ухвалили безпідставне рішення накладати на єврейське населення контрибуцію у розмірі 100 тис. крб.

за антидержавну діяльність проти УНР [4, 641]. Спроби реалізувати ухвалу вилилися в побиття євреїв.

Не цуралася антисемітських акцій і Червона армія. У 1919 р. серед перших, хто вдався до таких нелюдських дій, була Таращанська дивізія. Вже в лютому – березні її 6-й полк влаштував погроми в Росаві і Миронівці Київської губ. [20]. 6 – 7 березня більшовицькі підрозділи здійснили погром містечка Купин Кам'янецького пов. [16, 307], а 13 – в Коростені [7, 43]. В останньому випадку ситуацію врятували вояки Армії УНР.

Масовими єврейськими погромами в Чорнобильському й Радомишльському пов. виділялися загони отамана І. Струка, котрий вважав, що, «б'ючи жидів», він «рятує Росію» [16, 259]. У березні останній зібрав довкола себе до 3 тис. повстанців, незадоволених більшовицькою політикою воєнного комунізму, і погрожуючи погромами, обклав єврейське населення півночі Київщини великою контрибуцією, за рахунок якої планував утримувати свою армію. Пік погромної хвилі у північній частині регіону припав на середину квітня [14, 252].

Низку єврейських погромів влаштували підлеглі отамана Н. Григор'єва, колишнього командира дивізії Червоної армії, котрий на початку травня підняв антибільшовицький заколот [7, 116 – 117; 20]. У своєму «універсалі» він обрушився на «горбоносих комісарів» і закликав грабувати Одесу – до тих пір, поки її велике єврейське населення не стане маленьким [18, 88]. Його прихильники захопили ряд міст і містечок, повсюдно здійснюючи єврейські погроми: в Єлизаветграді вони знищили щонайменше 1325 осіб, у Радомишлі – бл. 1000, в Черкасах – бл. 700, в Тульчині – 520, в Умані – 550, у Брацлаві – 240, в Фундуклівці на Київщині – 170, у Сміль – понад 80, в Кам'янці – 75, в передмісті Катеринослава – понад 150 тощо [20]. Лише наприкінці місяця заколот було придушено.

Жорстокі погроми здійснював і отаман Зелений (Д. Терпило), що також певний час співпрацював із Червоною армією. Так, у квітні один із його поплічників розстріляв 30 євреїв у Василькові [20]. Загін ще одного соратника – отамана Клименка, захопивши в районі Межигір'я два пароплави, втопив у Дніпрі 94-х пасажирів-євреїв [7, 94 – 98]. Під час нальоту об'єднаних сил Зеленого на передмістя Києва – Куренівку загинуло 15 євреїв, 20 отримали поранення. Більшовики направили проти вояків Зеленого каральну експедицію, яка на певний час витіснила їх із Київщини, однак уже наприкінці червня вони оволоділи селом Трипілля, де розбили присланий із Києва загін робітників. Серед бійців цього загону, що потрапили в полон, була група київських комсомольців, головним чином євреїв, – усього бл. 100 осіб, із яких

урятувалися шестеро, решту втопили або розстріляли. Під час наступних набігів повстанців на міста і містечка було вбили 20 євреїв у Ржищеві, 20 – у Переяславі, 25 – у Кагарлику, близько 150 – у Юстинград-Соколівці, близько 400 – у Погребищі [20]. Лише у вересні 1919 р. загони Зеленого було остаточно розгромлено.

Чимало лиха завдали євреям й інші повстанські отамани. Так, на поч. травня формування А. Волинця у Брацлаві вбили і поранили бл. 200 євреїв, у Дубно – 300, Гайсині – 152, у Брусиліві було знищено все єврейське населення. У Радомишлі озброєні відділи Соколовського перебили бл. 400 євреїв [20]. Останній погром найімовірніше стався у серпні.

Єврейськими погромами, як правило, супроводжувалися зіткнення між учасниками антибільшовицьких селянських повстань і підрозділами Червоної армії, причому в багатьох випадках червоноармійці довершували розпочате повстанцями [20; 7, 118 – 130]. Спроби радянського уряду обмежити погромницький рух успіху не мали.

Моторошні сцени єврейського погрому, здійсненого в Одесі 2 травня червоноармійцями, описав І. Бунін. Погромники «вривалися вночі, стягували з ліжок і вбивали кого попало. Люди втікали в степ, кидалися в море, а за ними ганялися і стріляли, – йшло справжнє полювання». У результаті, було вбито 14 комісарів і близько 30 простих євреїв; розгромлено багато крамничок [1, 71].

Грозою єврейських міст і містечок, завдяки своїм буйним погромним нахилам, був один із найкращих більшовицьких підрозділів – Богунський полк [23, 103]. Зокрема, на початку травня він громив євреїв у містечку Золотоноша Полтавської губ. Червоноармійці вчинили також єврейські погроми в Клевані Волинської губ., Бердичеві, Обухові і Погребище Київської губ. [20].

У середині травня кіннота генерала Російської добровольчої армії А. Шкуро, здійснюючи рейд тилами повстанських володінь «батька» Н. Махна, ввірвалася в Гуляй-Поле і влаштувала там небувалий погром. Полк єврейської самооборони Б. Веретельника було вирізано цілком. За добу кривавої роботи «шкурівці» встигли звалтувати 800 місцевих єврейок, розпороти їм животи і накидати туди дохлих кішок. Все було спалено та пограбовано [6]. В липні добровольці Шкуро «проявили» себе вже в Катеринославі, де впродовж трьох тижнів здійснювали насильство над мирним населенням [7, 199]. Їхні дії зводилися, головним чином, до грабежів та гвалтувань, але були й випадки вбивств.

Низку погромів влітку 1919 р. було вчинено як різними бандами, так і окремими українськими військовими частинами на Поділлі.

У результаті, десятки представників єврейського населення було вбито, чимало пограбовано [21, 164]. Зокрема, на початку червня під час захоплення Кам'янець-Подільського військами Директорії деморалізовані українські солдати протягом трьох днів громили євреїв. 52 особи загинули в самому місті, 78 – в сусідньому містечку Китайгород. Потім погромна хвиля перекинулася на Проскурів, Браїлів, Бар, Оринин, Яхнівку, Піщанку, Брацлав [20]. 15 – 16 червня у результаті погрому в містечку Ялтушків на Вінничині, загинуло 23 особи [16, 332].

Наприкінці червня в Теофіполі Волинської губ. червоноармійці Таращанської дивізії вбили понад 150 євреїв, розграбували майже всі єврейські будинки, з них 176 спалили [20]. Загалом, за деякими підрахунками, до вересня 1919 р. радянські війська вчинили погроми в 13 містах і містечках [5]. Та особливо червоноармійці лютували в 1920 р.

Назка «погромних бешкетів з убійствами» сталася в другій пол. серпня в Янушполі, Білополі, Котельні, Погребищах та деяких інших місцевостях Бердичівського пов. Особливо постраждало населення містечка Погребище, де 23 серпня невідомим повстанським загоном було вбито 350 осіб, понад 100 – поранено, багатьох пограбовано [16, 352 – 353, 355]. Ще 120 – 150 жертв завдав погром, здійснений 28 – 31 серпня повстанцями помічника отамана Зеленого С. Дякова в містечку Германівка [7, 260], що неподалік Василькова на Київщині.

Тоді ж, 18 – 21 серпня, частини Добровольчої армії здійснили єврейський погром у Черкасах. Якщо на початку вони обмежувалися тільки грабунком, то невдовзі вдалися до насильства над жителями і честю беззахисного єврейської населення. Було вбито до 150 осіб, бл. 300 жінок звалтовано [7, 224], причому не милували навіть 10-річних дівчаток.

Упродовж усього вересня тривав «тихий погром» у Києві. Його здійснювала та ж Добровольча армія у відповідь на виявлені численні випадки вбивств і знущань чекістів над мирними мешканцями. Особливо постраждали околиці з густозаселеним єврейським населенням – Шулявка, Деміївка, Поділ та інші, де цілодобово безкарно відбувалися десятки кривавих розправ, пограбування і вбивства євреїв. Пристрасті і лють киян підігрівала й преса, друкуючи сенсаційні викриття про жахи катівень ЧК, траурні оголошення про панахиди «за убієнними». Газети щодня повідомляли, що знайдені 60 – 70 трупів «невідомо ким і коли убитих євреїв» [13]. Загальноміського стихійного погрому не відбулося, очевидно, лише завдяки втручання представників іноземних держав.

За національною ознакою часто «працювала» й добровольча контррозвідка. «Підозрілому» достатньо було бути «жидом», щоб його пустили «в расход». Таким шляхом за півтора місяці окупації в Києві, лише за офіційними підрахунками Добрармії, було винищено 2000 «комуністів» і їм «співчуваючих» [13].

10 – 13 вересня серйозний погром трапився у Фастові, звідки поширився і на навколишні поселення, зокрема було розгромлено три єврейські землеробські колонії – Кадлубицька, Триліси і Червленська. Його організували російські козаки 2-ї Терської пластунської бригади, очоловані полковником Белогорцевим. Приводом стали провокаційні чутки про те, що нібито євреї радісно зустріли більшовиків, коли вони увірвалися на короткий час до Фастова, та стріляли у відступаючих добровольців. У результаті погрому загинуло бл. 1500 – 2000 осіб, 300 – 400 – було поранено, багатьох жінок і навіть дівчаток-підлітків – згвалтовано. Очевидці описували страшні звірства й знущання над жертвами, в т. ч. і 6-місячними дітьми, та повальні грабунки. Значна частина фастівських євреїв залишилася без даху над головою [24, 333, 335, 336, 337, 338, 339, 341, 343 – 346]. Потерпілі були переконані, що погром «дозволило» начальство. Це засвідчувало як байдуже, а часом і заохочувальне ставлення офіцерів до погрому, так і заява окремих громил-козаків, що їм «наказано бити жидів», що вони можуть «за законом гуляти три дні», що «нічого їм за це не буде» [8, 92] тощо.

Значним був типово «військовий» погром, учинений Добровольчою армією в Києві в першій пол. жовтня, після невдалого більшовицького наступу на столицю 1 – 5 жовтня. За словами очевидця – М. Полетики: «Це було систематичне, планомірне і жорстоке пограбування та побиття єврейського населення. Його робили солдати під керівництвом офіцерів. Київ був розділений на райони, квартали, вулиці. Щовечора в певні райони і вулиці відправлялися вантажні машини під командою офіцерів – на кожній вантажівці 20 – 30 озброєних солдатів і офіцерів... Обшуки починали з нижніх поверхів. Тут розбивали прикладами входні двері квартир, грабували, розбивали меблі, гвалтували жінок, били і вбивали євреїв...» Грабували все, знімали черевички і сорочечки навіть з маленьких дітей [13]. Верхом цинізму цього безчинства була нарочита ввічливість і галантність нальотчиків, їхнє бравування благородним походженням, вихованістю, «манерами», знанням мов і музики [12, 18; 16, 363] тощо.

Єдиним засобом захисту єврейського населення був його несамовитий крик. Саме про нього йшлося в статті «Катування страхом», опублікованій 8 жовтня 1919 р. в г. «Кієвлянинь». Її автор – один із ідейних натхненників єврейських погромів В. Шульгін тоді перебував у Києві. Ігноруючи факти, про які й сам писав, він фактично

виправдовував Добровольчу армію від звинувачень у погромах, мовляв, «влада, наскільки це в її силах, бореться за те, щоб не допустити вбивства і грабежів». У той же час він звинувачував усіх євреїв у розпалюванні революції і вимагав від них «визнати і покаятися» за це.

У результаті наруги в Києві, за неповними даними, було вбито 294 осіб, серед яких і 9-місячна дитина [7, 306]. Припинилися жовтневі погроми лише на вимогу англійських представників у ставці Добровольчої армії [13].

До білогвардійських погромів долучилися й повстанці отамана Струка. Вони ще у вересні, після того, як Київ раптово захопили денікінці, а армія УНР відступила, з'явилися в передмістях столиці, зокрема на Подолі, де почали грабувати і громити єврейські квартали, вбивши кілька десятків мирних жителів. Ситуація повторилася й у жовтні, коли струківці, користуючись хаосом боротьби між білими і червоними в місті, увірвалися на Поділ і Куринівку. До речі, за участь у вигнанні більшовиків із Києва Струка, загони якого ще з вересня входили до складу Добровольчої армії, було нагороджено офіцерським Георгіївським хрестом другого ступеня і чином полковника [14, 247 – 248]. Погромницькі інстинкти новоявленого офіцера російського війська заперечень не викликали.

Надзвичайно жорстоким був погром Добровольчої армії в Кривому Озері на Миколаївщині, що тривав із 24 грудня 1919 р. до 24 січня 1920 р. Його здійснили бійці Вовчанського загону, при чому офіцери не лише керували солдатами при більшості вбивств, а й самі брали участь у мордуванні жертв [16, 377, 379, 380, 383]. Загалом, було вбито близько 600 осіб [20; 16, 384], кількість поранених і потерпілих від обмороження сягнуло 1000 осіб, із яких 50 % померло [16, 384]; все населення було нищівно пограбовано.

Наслідки погромів були страхітливими. За даними єврейських джерел, протягом 1917 – поч. 1921 р. в 524 населених пунктах України різними військовими угрупованнями було скоєно 1236 актів насильства проти єврейського населення [2, 80], з яких 887 мали масовий характер і класифікувалися як погроми [18, 88]. Близько 40 % (493 випадки) антисемітських акцій були ініційовані підрозділами Армії УНР і діючими спільно з ними військовими загонами, 25 % (307) – розрізненими збройними формуваннями, очолюваними різного роду «отаманами» та «батьками», 17 % (213) – білогвардійцями, 8,5 % (106) – радянськими військами [10, 56 – 57]. Низку погромів також здійснили польські військові формування, окремі представники цивільного населення тощо.

Правдоподібніше виглядають дані в «Скорботному листі погромів», складеному в 1920-х роках у радянській Росії. Там зафіксовано,

що в Україні різні повстанські отамани вчинили 834 погромів, білогвардійці – 226, підрозділи Армії УНР – 139, червоноармійці – не менше 40, польська армія – 29 [15, 407]. Названі відсотки і цифри не є остаточними і потребують подальшого дослідження.

Так само історики поки що не спроможні назвати підсумкові, систематизовані дані кількості жертв антисемітських акцій. Мова йде лише про приблизні цифри, які, до того ж, істотно дисонують між собою. Їхня амплітуда коливається від 30 – 70 тис. [2, 80; 3, 513] до 150 – 200 тис. осіб [10, 57; 17, 6; 7, XII – XIV].

Отже, прослідкувавши інтенсивність розвитку антисемітського погромного руху в Україні впродовж 1919 р., слід відзначити, що найчастіше його прояви відбувалися в першій половині року. Найбільші з них сталися у Проскуріві, Фастові, Єлизаветграді, Радомишлі, Черкасах, Тульчині, Умані, Фельштині та інших містах і містечках УНР. Серед основних сил, причетних до антисемітських акцій, були як розрізнені повстанські формування, так і окремі частини української, червоної та добровольчої армій.

Серед невирішених проблем дослідження актуальними все ще залишаються необхідність уточнення кількості жертв погромів та конкретизація їхніх винуватців.

Література:

1. Бунин И. А. Окаянные дни / И. А. Бунин. – Москва, 1990. – 128 с.
2. Гриневич Л. Євреї в Україні / Л. В. Гриневич, В. А. Гриневич // Енциклопедія історії України: Т. 3: Е – Й / Редкол. : В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. – К. : Наукова думка, 2005. – С. 72 – 88.
3. Джонсон П. Популярная история евреев / П. Джонсон; Пер. с англ. И. Л. Зотова. – Москва: Вече, 2000. – 672 с.
4. Директорія, Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки, 1918 – 1920: Док. і матеріали. Т. 1. – К. : Вид-во ім. О. Теліги, 2006. – 687 с.
5. Каган В. Свидетельства созерцателя [Електронний ресурс] / В. Каган. – Режим доступу: <http://www.machanaim.co.il/surround/vkagan/art1.html>
6. Кацапов М. Похвала махновщине [Електронний ресурс] / М. Кацапов. – Режим доступу: <http://anarchive.virtualave.net/pohvala.htm>
7. Книга погромов. Погромы на Украине, в Белоруссии и европейской части России в период Гражданской войны. 1918 – 1922 гг. : сб. документов. – Москва: РОССПЭН, 2007. – 1032 с.
8. Кон Н. Благословение на геноцид / Н. Кон // Карта. Российский независимый исторический и правозащитный журнал. – Б. д. – № 28 – 29. – С. 89 – 95.

9. Косик В. С. Петлора загинув за незалежність України // Шлях Перемоги. – 2001. – 17 черв.
10. Костырченко Г. В. Тайная политика Сталина: власть и антисемитизм / Г. В. Костырченко. – Москва: Международные отношения, 2003. – 784 с.
11. Марголин А. Украина и политика Антанты (Записки еврея и гражданина) / А. Марголин. – Берлин: Изд-во С. Эфрон, 1922. – 397 с.
12. Островский З. С. Еврейские погромы 1918 – 1921 / З. С. Островский. – Москва: Акц. общество «Школа и Книга», 1926. – 135 с.
13. Полетика Н. Воспоминания [Электронный ресурс] / Н. Полетика. – Режим доступа: <http://lib.ru/memuary/poletika/wospominaiya.txt>
14. Савченко В. Авантюристы гражданской войны: Историческое расследование / В. А. Савченко. – Х. : Фолио, 2000. – 368 с.
15. Савченко В. А. Симон Петлора / В. А. Савченко. – Х. : Фолио, 2006. – 415 с.
16. Сергійчук В. Погроми в Україні. 1914 – 1920. Від штучних стереотипів до гіркої правди, приховуваної в радянських архівах / В. Сергійчук / Вступ ст. В. Михальчука. – К. : Вид. ім. О. Теліги, 1998. – 543 с.
17. Солдатенко В. Ф. Єврейські погроми в УНР 1919 р.: міркування з приводу деяких історіографічних тенденцій / В. Ф. Солдатенко // Гілея: зб. наук. пр. / Гол. ред. В. М. Вашкевич. – Вип. 10. – К., 2007. – С. 4 – 18.
18. Тарасюк Д. Без вини виноватые. (Еврейские погромы в годы Гражданской войны в России) / Д. Тарасюк // Карта. Российский независимый исторический и правозащитный журнал. – Б. д. – № 28 – 29. – С. 86 – 88.
19. Трагедія двох народів. Матеріяли до спору між українською та російською соц. -дем. партіями з приводу убійства С. Петлюри. – Прага – Київ, 1928. – 86 с.
20. Украина. Евреи Украины 1914 – 1920 гг. [Электронный ресурс] // Электронная Еврейская Энциклопедия. – Режим доступа: <http://www.eleven.co.il/article/15410>
21. Христюк П. Замітки і матеріяли до історії української революції 1917 – 1920 рр.: У 4-х кн. / П. Христюк. – Нью-Йорк, 1969. – Кн. 4. – 192 с.
22. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. – ф. 1092. – оп. 4. – спр. 13.
23. Чериковер И. Антисемитизм и погромы на Украине 1917 – 1918 гг. К истории украинско-еврейских отношений / И. Чериковер. – Берлин, 1923. – 335 с.
24. Шехтман И. Погромы Добровольческой армии на Украине. К истории антисемитизма на Украине в 1919 – 1920 гг. / И. Шехтман. – Берлин, 1932. – 386 с.
25. Шульгин В. В. Пытка страхом // Киевлянин. – 1919. – 8 октября.